

ALICA WERTHEIMER-BALETIĆ

SUVREMENE UNUTAR-EVROPSKE MIGRACIJE RADNE SNAGE I NJIHOVA EKONOMSKO-DEMOGRAFSKA UVJETOVANOST

U demografskoj i ekonomskoj teritoriji poznato je da osnovni uzrok međuregionalnih migracionih kretanja stanovništva ili radne snage čine postojeće međuregionalne razlike u intenzitetu demografskog prirasta, regionalne razlike u mogućnostima zaposlenja, te razlike u radnim i životnim uvjetima. Osnovni pokretački faktor suvremenih unutarevropskih migracija, nesumnjivo su razlike koje postoje među pojedinim evropskim zemljama u stopi ekonomskog rasta, koje sa svoje strane određuju razlike među tim zemljama u realno mogućem obujmu zapošljavanja i u visini zarade.

Suvremene unutarevropske migracije u centru su pažnje ne samo vlada zemalja tangiranih tim migracijama, već sve više privlače pažnju evropske pa i svjetske stručne javnosti. Radi se o mirnodopskim migracijama radne snage koje odražavaju ne samo postojeće diferencije u demografskom prirastu i stopi ekonomskog rasta među zemljama južne i zapadne Evrope, već i promjene u odnosu na ranije interkontinentalne migracione tokove u koje se Evropa uklapala (u razdoblju od druge polovine XIX stoljeća pa sve negdje do I svjetskog rata) kao emigraciono područje za SAD, Kanadu, Australiju i druge prekomorske zemlje.

Pod suvremenim unutar-evropskim migracijama podrazumjevamo migracije radne snage među zemljama Evrope koje su otpočele u pedesetim godinama ovog stoljeća (pri tome apstrahiramo od tzv. političke emigracije), a predstavljaju ustvari regionalnu redistribuciju radne za zaposlenje i za sticanje relativno viših zarada. Postojenje slobodnih radnih mjesta odnosno potraživanje za radnom snagom bitan je faktor koji uvjetuje migracije radnika iz zemalja Južne Evrope odnosno iz mediteranskih zemalja (Grčka, Italija, Jugoslavija Turska itd.) prema zemljama zapadne i sjeverne Evrope, dok potencijalna razlika u zaradama za većinu radnika-migranata, ima sekundarno značenje, s obzirom na faktor nemogućnosti zaposlenja u domovini. Međutim, faktor diferencija u relativnim zaradama ima s obzirom na kvalifikacionu strukturu radne snage snažan selektivan karakter; taj faktor naime primarno predodređuje migraciju stručne radne snage prema razvijenim zemljama Evrope i izvan Evrope. Na ovom mjestu, mi međutim ne

možemo ulaziti u analizu veoma kompleksne problematike migracija stručnjaka, koja nije samo problem unutar-evropske migracije, već je prvenstveno svjetski problem.

Osim toga, u analizi suvremenih migratornih tokova radnika unutar Evrope, ograničit ćemo se samo na njihov glavni pravac tj. na migracije radne snage iz zemalja južne Evrope u zemlje zapadne i sjeverne Evrope¹ i to prvenstveno zato jer je tom migracionom strujom, naročito tokom šezdesetih godina ovog stoljeća, zahvaćena i naša zemlja, pa bitne karakteristike i moguće demografske i ekonomsko-društvene posljedice takvih migracija imaju svoje implikacije i za naš demografski i društveno-ekonomski razvitak u narednim decenijama.

Promjene u smjeru međunarodnih tokova migracija u periodu nakon II svjetskog rata odrazile su se u zemljama Evrope preko dominacije tzv. unutar-evropskih migracija nad obujmom interkontinentalne ili prekomorske emigracije. Na promjene ovih migratornih tokova bitno su utjecali demografski i ekonomski uvjeti u zemljama Evrope. Tendencija izrazitog smanjivanja stope nataliteta i prirodnog prirasta u cijeloj Evropi, a posebno u pojedinim razvijenim evropskim zemljama, razlike u nivou stopa nataliteta i prirodnog prirasta među zemljama zapadne i sjeverne te južne i istočne Evrope, razlike u stopi ekonomskog rasta i intenzitetu potražnje za radnom snagom među zemljama Evrope itd., nametnuli su u razdoblju nakon II svjetskog rata potrebu zadržavanja glavnine evropske radne snage u Evropi odnosno njenu realokaciju među evropskim zemljama. To je svakako relativno nova pojava u odnosu na način rješavanja deficita radne snage u ranijoj razvojnoj etapi kapitalizma, posebno u fazi dominacije privatno-monopolitičke strukture privrede, kada se deficit radne snage u odnosu na potrebe akumulacije kapitala rješavao tzv. izvozom kapitala u zemlje sa obilnim radnim resursima tj. u nedovoljno razvijene zemlje. Kapital se u to vrijeme kretao prema zemljama jeftinom radnom snagom. Suvremene unutarevropske migracije, pokazuju međutim da je proces intenzivne dekolonizacije i oslobođenja niza nerazvijenih zemalja u velikoj mjeri ograničio ulaganja stranog kapitala u te zemlje i uvjetovao migracije radne snage prema koncentraciji kapitala.

Suvremena migracija radne snage među evropskim zemljama u velikoj je mjeri potpomognuta tzv. migracionom politikom zemalja-uvoznica radne snage i odgovarajućim pravnim aranžmanima pojedinih zemalja-uvoznica i »izvoznica« radne snage. Tako je primjerice 1954. g., uspostavljanjem zajedničkog tržišta nordijskih zemalja, omogućeno slobodno kretanje radne snage između tih zemalja. Slično su 1956. g. učinile zemlje Beneluxa, dok u periodu 1958—1968. g. nordijske zemlje omogućavaju zaposlenje radnicima iz ostalih evropskih zemalja, uključujući tu i mediteranske zemlje, pa i Jugoslaviju². U istom periodu započinje intenzivnije kretanje radnika između zemalja članica Evropske ekonomske za-

jednice (EEZ), koje je omogućeno Rimskim ugovorom od 1957. (član 48), osobito između Italije i ostalih zemalja članica, te Alžira i Francuske, a isto tako dolazi do intenzivnijeg useljavanja radnika iz drugih mediteranskih zemalja u zemlje EEZ.

Takva je politika vlada zemalja-uvoznica radne snage predodređena sa dvije grupe faktora: (1) intenzitetom rasta privrednih aktivnosti i potražnje za radnom snagom, i (2) obujmom vlastite raspoložive radne snage. Visoka stopa ekonomskog rasta uz deficit vlastitih radnih resursa, čine bez sumnje osnovu suvremene migracione politike evropskih zemalja-uvoznica radne snage. Migraciona politika ovih zemalja može se okarakterizirati za dvije posljednje decenije kao »otvorena« politika. U prvoj deceniji (1950—1960) to je obilježeno omogućavanjem slobodnog kretanja radnika unutar pojedinih regionalnih zajednica, dok u periodu nakon 1958. godine (stupanjem na snagu Rimskog ugovora) dolazi do izražaja dalje »otvaranje« migracione politike zemalja zapadne i sjeverne Evrope u pravcu privlačenja u migratorne tokove radne snage iz mediteranskih zemalja. To je karakteristika i tekuće decenije (1960—1970), a svi su izgledi da se takva migraciona politika zemalja-uvoznica radne snage nastavi negdje do 1980. godine pa čak i do 1985. g. Ovo jače »otvaranje« migracione politike zemalja zapadne i sjeverne Evrope u pravcu uključivanja u migracione tokove mediteranskih zemalja, posebno nakon 1961. g., pa ponovo nakon 1965. g., uvjetovano je, pored djelovanja ranije navedenih općih faktora (ekonomski i demografski faktor), također i smanjenim prilivom radne snage iz Italije pod utjecajem ekonomskog prosperiteta u toj zemlji. Na to ukazuju podaci o izdatim dozvolama za rad u zemljama EEZ od 1958. do 1967. g., iz kojih proizlazi da je u 1967. g. broj izdatih dozvola rada radnicima iz Italije smanjen za preko tri puta.⁵ (No ne smijemo zaboraviti da je u 1967. g. na takav pad u broju izdatih dozvola rada djelovao pored gornjeg faktora i recesivni faktor u zemljama EEZ.) Uporedo s time dolazi do izrazitog povećanja udjela radnika na radu u zemljama EEZ koji su porijeklom iz zemalja koje nisu članice EEZ, među koje spada i Jugoslavija što zorno prikakuje slijedeća tabela:

Tabela br. 1. Indeksi broja izdatih dozvola rada* u zemljama članicama EEZ (1958 = 100)

	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
— Indeksi dozvola rada izdatih u zemljama EEZ**	100	91,2	184,8	261,9	304,1	304,1	387,6	416,7	346,1	126,7
— Od toga radnicima iz Italije	100	85,8	192,0	231,5	224,5	179,6	192,6	262,5	213,4	83,6
— radnicima izvan zemalja EEZ	100	103,2	245,6	383,1	484,5	626,8	850,9	827,6	696,7	345,5

* Dozvole rada izdate prvi puta

** Isključivo radnike iz Italije

Izvor: P. Van Praag: »Recent Changes in Intra-European Migration Policies«, Tabela br. 7., str. 6 (Refera na Londonskoj konferenciji International Union for Scientific Studies of Population, rujan 1969).

Iz grafikona proizlazi, da je porast ukupnog broja izdatih dozvola za rad u periodu od 1958—1967. g., a osobito od 1962—1967, pod daleko većim utjecajem priliva radnika iz zemalja koje nisu članice EEZ (prvenstveno iz Grčke, Turske i Jugoslavije), kao i da je migraciona politika zemalja-uvoznica radne snage pod utjecajem cikličkog kretanja privrede, na što ukazuje smanjenje broja izdatih dozvola za rad u godinama recesije (1966. i 1967. g.).⁶

Jasno je dakle, da je obujam migracija radnika u zemlje zapadne i sjeverne Evrope (bilo privremenih ili trajnih, koje je često teško jasno razgraničiti jedne od drugih), pod direktnim utjecajem migracione politike koju vode vlade pojedinih zemalja. Varijacije u toj politici zavise od intenziteta stope rasta njihove privrede (uz pretpostavku nepromjenjenog prirasta stanovništva u radnu dob, odnosno u kontingent radne snage) i od zahtjeva koje struktura privrede postavlja na strukturu potražnje za radnom snagom u smislu profesionalnog i kvalifikacionog sastava.

Intenzivno povećanje migracionih kretanja unutar Evrope u navedenom pravcu, naročito u posljednjih desetak godina, izazvano je prvenstveno ekonomskim razvojem zemalja zapadne i sjeverne Evrone (Zapadna Njemačka, Švicarska, Belgija, Švedska i sl.), ali je isto tako u velikoj mjeri uvjetovano prirastom radne snage u tim zemljama. S druge strane u zemljama južne Evrope, migracije radnika iz mediteranskih zemalja rezultat su relativnog zaostajanja stope njihovog ekonomskog rasta i adekvatno tome oskudnih mogućnosti za zapošljavanje u odnosu na demografske kapacitete tih zemalja.

Ako bismo željeli uopćiti činioce koji uvjetuju ovakva migraciona kretanja radne snage, mogli bismo reći da zemlje u kojima je stopa ekonomskog rasta niska, a stopa porasta radne snage visoka poprimaju obilježje emigratornih područja, jasno uz pretpostavku da u drugim zemljama (koje postaju imigraciona područja) postoji obrnuta situacija u pogledu odnosa između stope ekonomskih rasta i radnih resursa.

Ukoliko izdvojimo neke bitne pokazatelje ekonomskog i demografskog razvitka nekih zemalja-uvoznica i izvoznica radne snage, dobivamo slijedeću sliku:

Tabela pokazuje da zemlje-uvoznice radne snage imaju značajno viši društveni proizvod per capita nego zemlje koje daju svoju radnu snagu. Za prvu grupu zemalja isti se kreće u rasponu od 1.630 \$ p. c. (Belgija) do 2.270 \$ (Švedska), a za drugu grupu zemalja od 280 \$ p. c. (Turska) do 1.030 \$ (Italija). Te se razlike u visini društvenog proizvoda per capita reflektiraju na strukturu privrede prvenstveno kroz postotaka zaposlenih u poljoprivredi, koji je u zemljama-izvoznicama radne snage tri do sedam puta veći nego li u zemljama-uvoznicama. Ekstremno je visok u Turskoj (74,4%).

Kako je migraciona politika zemalja-uvoznica radne snage funkcija ne samo stope rasta privrede odnosno stope rasta potra-

Tabela br. 2. Pregled nekih pokazatelja ekonomsko-demografskog razvitka evropskih zemalja

	Društveni proizvod per capita* 1966. u US dolarima	% zaposle- nih u poljopri- vredi 1966.	Pros. godišnja stopa nazaliteta 1946- 1951- 1950. 1955.		Migracioni saldo (godi- šnji prosjek) 1961-1966.
I. Neke zemlje uvoznice rad- ne snage:					
— Z. Njemačka	1.700	10,8	16,6	16,0	+ 284.000
— Francuska	1.730	17,6	20,9	19,1	+ 299.000
— Švicarska	2.250	8,8	19,0	17,1	+ 52.000
— Belgija	1.630	6,0	17,6	16,7	+ 26.000
— Švedska	2.270	10,2	18,2	15,2	+ 20.000
II. Neke zemlje izvoznice rad. snage:					
— Italija	1.030	24,9	21,2	18,1	— 71.000
— Grčka	660	50,2	..	19,3	— 37.000
— Jugoslavija	510	45,0	28,7*	28,1	..
— Turska	280	74,4	38,8	42,2	..
— Španija	640	32,6	21,5	20,4	— 133.000
— Portugal	38	34,8	25,1	23,8	— 53.000

* Prosjek 1947—1950.

Izvor: International Bank for Reconstruction and Development, World Bank Atlas, 1968; OECD Observer 1966.; United Nations Economic Commission for Europe, Economic Survey of Europe 1968. (Statistical Annex).

žnje za radom, već isto tako i stope prirasta mladog stanovništva u radnu i privredno-aktivnu dob, to je demografska situacija u ovim zemljama od izvanredne važnosti za formuliranje sadašnje i buduće migracione politike. S time u vezi su stope nataliteta u periodu 1946—1950. te 1951—1955. g. koje su zabilježene u navedenim zemljama-uvoznicama radne snage, od prvorazredne vrijednosti za veličinu i ocjenu priliva stanovništva u radnu dob u periodu 1961—1966. g., te 1966—197. g. S obzirom na činjenicu diferencijalnog nataliteta između prve i druge grupe zemalja, formirao se u tim zemljama u šezdesetim godina diferencijalni prirast stanovništva u dob od 15—64 g. Taj je prirast u prvoj grupi zemalja tj. u zemljama-uvoznicama radne snage, u čitavom poslijeratnom periodu bio veoma nizak, a računa se da će zadržati te karakteristike otprilike do 1980. odnosno 1985. g.

Prema postojećim projekcijama Ujedinjenih Nacija o kretanju radne snage u pojedinim dijelovima svijeta do 2.000 godine, proizlaze slijedeće stope rasta stanovništva u radnoj dobi i aktivnog stanovništva:

U periodu 1950—1960. g. prirast stanovništva u radnu dob i u kontingent aktivnog stanovništva bio je najslabiji u zemljama sjeverne Evrope (0,2% odnosno 0,7% prosječno godišnje), da bi se u narednim decenijama nešto poboljšao, barem što se tiče pri-

Tabela br. 3. Godišnje stope rasta stanovništva u radnoj dobi i aktivnog stanovništva od 1950. do 2.000 godine

	Stanovništvo staro 15-64 g. - godišnja stopa rasta -				Aktivno stanovništvo - god. stopa rasta -			
	1950- 1960.	1960- 1970.	1970- 1980.	1980- 2000 g.	1950- 1960.	1960- 1970.	1970- 1980.	1980- 2000 g.
(I) zemlje-uvoznice radne snage:								
— zemlje zapadne Evrope	0,7	0,2	0,4	0,5	0,8	0,1	0,3	0,4
— zemlje sjeverne Evrope	0,2	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3	0,1	0,3
(II) Zemlje-izvoznice radne snage:								
— zemlje južne Evrope	0,7	1,0	0,8	0,5	0,5	0,9	0,8	0,5
— zemlje istočne Evrope (bez SSSR)	0,5	0,9	0,7	0,7	0,8	0,9	0,9	0,3

Izvor: James N. Ypsilants: »World and Regional Estimates and the Projections of Labor Forces«, Inter-Regional Seminar of UN on Long Term Economic Projections, Elsinore, Denmark, August 1966.

rasta u radnu dob, ali je zato pogoršan u pogledu prirasta u kontingent radne snage ili stvarno raspoloživog dijela stanovništva za zapošljavanje.

U zemljama zaadne Evrope demografski priliv u radnu dob i u kontingent radne snage u razdoblju 1960—1970. g. je relativno slab. U tom razdoblju u radnu dob ulazi generacija rođena u prvoj deceniji nakon rata, koja po obujmu nije bila dovoljna da bi kompenzirala ratne gubitke stanovništva koji su izazvali vidna smanjenja baš kod stanovništva u produktivnoj dobi, odnosno takve promjene u starosnoj strukturi stanovništva koje obilježava relativne smanjenje stanovništva u dobi 15—64 g.⁶

Tabela osim toga pokazuje da će tek nakon 1980. g. doći do izvjesnog poboljšanja u pogledu priliva stanovništva u kontingent radne snage u zemljama zapadne pa i sjeverne Evrope, a paralelno s time do izvjesnog smanjenja priliva stanovništva u radnu dob kao i u kontingent aktivnog stanovništva u zemljama južne Evrope (sadašnjim emigracionim zemljama) što će obostrano stvarati uvjete za smanjenje migracija, jasno uz pretpostavku da će do tog razdoblja doći do značajnog ubrzanja stope ekonomskog rasta u nekim od sadašnjih zemalja izvoznica radne snage.

Deficit vlastitih radnih resursa determiniran prirodnim množenjem stanovništva u periodu nakon II svjetskog rata i gubicima stanovništva u ratu, predstavljao je dakle, zajedno sa faktorom ekonomskog rasta u zemljama zapadne i sjeverne Evrope bitan preduvjet za politiku »uvoza« radne snage u dotične zemlje. Činjenica je naime da se pri deficitu radne snage ne može postupiti jednako kao pri nedostatku proizvodnih sredstava. Povećanje količine materijalnog dijela kapitala tj. sredstava za proizvodnju, može se postići jednostavno povećanjem obujma proizvodnje. Povećanje priliva radnika u okviru jedne zemlje ograničeno je među-

tim prirodnim prirastom radne snage koji je rezultanta ranijeg prirasta stanovništva. Istina, taj je priliv u deficitarne grane proizvodnje moguće povećati, do određenih granica, putem međugranske preraspodjele radne snage u korist prosperitetnih grana i zanimanja, ili izvlačenjem dijela izdržavanog stanovništva u radnoj dobi u korist kontingenta zaposlenih.

Zatim, ne smije se zaboraviti da zemlje-uvoznice radne snage nastoje prije no što priđu provođenju »otvorene« migracione politike radne snage, ili uporedo sa njenim provođenjem, na razne načine, zbog relativno slabog priliva u kontingent radne snage, mobilizirati vlastite nedovoljno iskorištene radne resurse i privući ih u deficitarna zanimanja. Radi se prvenstveno o nastojanju da se privredno aktivira nezaposleni dio radnog kontingenta (npr. domaćice u radnoj dobi) ili pak nedovoljno iskorišteni dio radnog kontingenta u pojedinim djelatnostima i granama (npr. marginalni poljoprivredni radnici). Stope privredne aktivnosti žena su u velikom broju zemalja-uvoznica radne snage u konstantnom porastu, posebno za dobnu grupu od 25—59. godini.⁷ Taj je porast u istom pravcu izražen i u nizu drugih zemalja koje vode »otvorenu« migracionu politiku prema prilivu radne snage.

Činjenica da indeksi porasta stopa privredne aktivnosti žena u 1980. g. prema 1950. kao bazi usporedbe, rastu uporedo sa povećanjem starosti žena sve do navršene 50-te godine⁸, indiciraju pored opće tendencije porasta ekonomske aktivnosti žežna u vezi sa povećanjem broja školovanih žena, također i mobiliziranje latentnih radnih resursa preko zapošljavanja žena koje su ranije radile jedino u okviru svoga kućanstva.

Smanjenje udjela aktivnog poljoprivrednog stanovništva a posebno smanjenje broja i udjela neplaćene porodične radne snage u poljoprivredi koje je došlo do izražaja u nizu zemalja zapadne i sjeverne Evrope, također može da pruži određene indicije o nastojanjima koja se u pojedinim zemljama vrše u vezi sa pojačanim »izvlačenjem« graničnih poljoprivrednih radnika za deficitarna nepoljoprivredna zanimanja i struke⁹.

Međutim pored svih tih nastojanja i napora pokazalo se da prirast radne snage zajedno sa dodatno mobiliziranim radnim resursima u razdoblju od 1970. g. unutar tih zemalja, nije doveo ni približno do takvog obujma priliva radnika koji bi bio adekvatan postojećoj potražnji za radnom snagom. Izlaz iz tog »uskog grla« u pogledu radnih resursa, mogla je da pruži jedino aktivna i »otvorena« migraciona politika zemalja deficitarnih vlastitom radnom snagom. Tome su pridonijeli, pored spomenutih deformacija nastalih u starosnom »stablu« stanovništva u radnoj dobi, također i utjecaji ekonomsko-društvenog napretka na globalni obujam rada u tim zemljama, koji su izraženi kroz smanjenje stope ekonomske aktivnosti stanovništva starog od 15—24 g. što je rezultat kasnijeg privrednog aktiviranja mladih generacija, zatim smanjenje aktivnosti starijih osoba zbog smanjenja poljoprivrednog stanovništva i u vezi sa pogodnijim uvjetima penzioniranja i sl. Osim

toga, ponuda domaće radne snage u tim zemljama reduciralo je i skraćenje radnog tjedna, kao i rapidno smanjenje ponude domaće radne snage za fizički teže poslove¹⁰.

Svi su ti faktori uvjetovali takvu migracionu politiku koja je omogućavala imigraciju stranih radnika u pojedine zemlje zavisno od intenziteta njihovih potreba za radnom snagom te zavisno od razlike između raspoložive ponude domaće radne snage i ukupne veličine potražnje za radnom snagom.

Najveći priliv stranih radnika imala je šezdesetih godina Z. Njemačka u kojoj je oskudica domaće radne snage predstavljala ozbiljnu prepreku daljem privrednom razvitku. Imigracija radne snage iz Italije, Grčke, Turske au posljednje vrijeme sve više iz Jugoslavije, u mnogome je olakšala manjak radnika, ističe E. Adams u svom referatu podnesenom na sjednici o migracijama u okviru spomenute Londonske konferencije¹¹. U Švedskoj je tu oskudicu uvelike olakšao priliv radnika iz susjedne Finske ali i iz naše zemlje. U Francuskoj, zemlji koja po bujmu imigracije radnika dolazi na drugo mjesto u Evropi, tu je oskudicu ublažio priliv radnika iz Španije, a u zadnje vrijeme radne snage iz Portugala i Jugoslavije. Radna snaga iz Španije i Italije sačinjavala je također pretežni dio radnika koji su se zaposlili u Švicarskoj.

Radna snaga koja migrira u pravcu evropskih zemalja-uvoznica radne snage, kao što je normalno i očekivati, prema starosti pripada mlađim dobnim grupama (između 20 i 40 godina), a radi se pretežno o muškoj radnoj snazi. Međutim u slučaju pretvaranja »privremene« migracije u trajnu, pa kada radnik povlači za sobom obitelj, uzdržavani dio migrantskog stanovništva (koji uključuje žene-domaćice, djecu i druge) sačinjava preko 50% od ukupnog migrantskog stanovništva, a proporcija žena u tome se povećava.¹² Struktura migranata prema bračnom stanju pokazuje da još uvijek većinu čine neženjene osobe, mada raste i udio oženjenih. Struktura migranata prema djelatnosti zapošljavanja pokazuje njihovo najveće učešće u sekundarnim djelatnostima (u industriji, rudarstvu, i građevinarstvu), a što se tiče tercijarnog sektora, migrantska radna snaga često se zapošljava na onim poslovima koje domaći radnici ne žele prihvatiti (iz razloga težine i grubosti posla). Kvalifikaciona struktura radne snage koja migrira iz mediteranskih zemalja u evropske zemlje-uvoznice radnika ne može se generalizirati. Ova je naime pod direktnim utjecajem politike migracije koja određuje strukturu potražnje za radnom snagom prema kvalifikacijama za pojedine od zemalja-uvoznica. Nekvalificirana ili polukvalificirana radna snaga koja je u periodu do 1965. g. na primjer Z. Njemačkoj sačinjavala gro migranata, posljednjih godina smanjuje svoj udio u korist povećanja broja onih sa višim kvalifikacijama. Iako još ne postoje zvanična ograničenja u pogledu priliva nekvalificiranih i polukvalificiranih radnika u tu zemlju, vjerovatno je da u periodu do 1980. g. neće ni biti poduzete oštrije mjere u tom pravcu zbog relativno niskog prira-

sta stanovništva u radnu dob i u kontingent privredno aktivnih. To međutim ne znači da se ovdje već i danas ne preferira na ovaj ili onaj način zapošljavanje stručne radne snage, određenih, prvenstveno tehničkih zanimanja. U Švicarskoj je, na primjer, nakon 1965. g. proveden niz mjera koje ograničavaju nekontroliran priliv strane radne snage. Tako je u 1965. g. donijeta odluka o potrebi reduciranja imigracione kvote za 5%, a u ožujku 1965. g. i veljači 1967. g. ukazano je da se reduciranje priliva stranih radnika ne odnosi na sezonski priliv radnika u struke deficitarne radom (ugostiteljstvo, šumarstvo, poljoprivreda, sektor zdravstva te ličnih usluga).¹³

Prema tome, za sada se može konstatirati, da se u većini zemalja-uvoznica radne snage zapadne i sjeverne Evrope, ne vodi takva migraciona politika koja bi bila izrazito selektivna prema kvalifikacijama ili pak zanimanjima radnika-migranata, iako se može očekivati na će nakon 1980. g. (kada se pojača priliv mladih u radna godišta a »krmje« se generacije povuku u godišta preko 65-te godine), ako ne već i prije, migraciona politika vlada zemalja-uvoznica radne snage ići u tom pravcu, negdje snažnije a negdje blaže, zavisno od kretanja obujma i strukture ponude vlastite radne snage u relaciji prema obujmu i strukturi potražnje za radnom snagom.

U našoj zemlji a i u svijetu uopće, već je dosta pisano o tome kakve koristi od migratornih kretanja radnika ima zemlja imigracije, odnosno koje su moguće negativne posljedice priliva stranih radnika u te zemlje, odnosno koristi i štete koje od odlaska svojih radnika ima zemlje-emigracije¹⁴. Zbog toga ćemo se na bazi prednjih izlaganja samo ukratko zadržati na nekoliko problema koji mogu biti od interesa za našu buduću politiku zapošljavanja koja je u uskoj vezi sa migratornim kretanjima naše radne snage.

Na osnovi prethodnih razmatranja može se zaključiti da je migraciona politika zemalja-uvoznica radne snage bitno uvjetovana nedostatkom vlastitih radnih resursa te da je »uvezena« radna snaga tretirana kao privremeni **supstitut** za manjak domaće radne snage. Iz toga slijedi da je za zemlje iz kojih migrira radna snaga, među koje spada i naša zemlja, od izvanredne važnosti pratiti ne samo privredna kretanja u zemljama-uvoznicama radne snage, čije oscilacije tj. smanjeni tempo rasta, izazivaju povratak dijela radnika-migranata u domovinu (slučaj recesije 1966. i 1967), već i tendencije kretanja stanovništva koje stupa u radnu dob i s time u vezi tendencije kretanja stope aktivnosti stanovništva u radnoj dobi (posebno stope aktivnosti stanovništva starog 15—25 g. te u dobi od 50—64 g. koja prethodi izlasku stanovništva iz radne dobi. Jer je činjenica, da pojačani priliv u radni kontingent, koji vrši presiju na povećanje priliva u kontingent privredno aktivnih osoba, može u zemljama-uvoznicama radne snage, isto onako kao i recesione tendencije, izazvati nezaposlenost koja često rezultira »povratnim tokom« radne snage u domovinu, ili promjenama u

migracionoj politici vlada tih zemalja u pravcu postavljanja određenih imigracionih kvota, uspostavljanja selektivne migracione politike koja, na primjer, favorizira samo priliv radnika određenih zanimanja ili kvalifikacija i na taj način sa svoje strane opet izaziva povratni migracioni tok ili direktno sprečava zaposlenje stranim radnicima.

Za planiranje privrednog razvoja i zaposlenosti u našoj zemlji, od bitnog je interesa pratiti demografska kretanja u onim zemljama u kojima se zapošljava većina naših radnika. Tu je na prvom mjestu Zapadna Njemačka, Švicarska, Švedska i Francuska. Postojeće demografske projekcije za te zemlje ukazuju da će nakon 1980—1985. g. doći do povećanog priliva stanovništva u radnu dob i u kontingent privredno aktivnih osoba, čemu će pridonijeti, pored demografskog rasta autohtonog stanovništva i onaj dio »privremene« migracije koji se pretvara u trajnu migraciju. Pri tome treba imati na umu činjenicu da migrantsko stanovništvo pridonosi populacionom porastu u zemlji-imigracije preko svog relativno višeg nataliteta, jer se radi uglavnom o mladim bračnim parovima. Prema tome i ta migracija preko svog utjevaja na stopu porasta stanovništva u izvjesnoj mjeri pridonosi budućem smanjenju potreba za prilivom strane radne snage. Na to uostalom ukazuje komparacija godišnjih stopa rasta stanovništva u koje je uključena migraciona komponenta, sa projiciranim godišnjim stopama rasta stanovništva koje isključuju utjecaj tekućih migracija u zemljama koje u evropskim razmjerima imaju najjaču imigraciju radne snage.

Tabela br. 4. Prosječna godišnja stopa rasta stanovništva u nekim evropskim zemljama-uvoznicama radne snage

	Stope rasta stanovništva uključivši utjecaj migracija			Stope rasta stanovništva isključivši utjecaj migracija		
	1950-1955.	1955-1960.	1960-1965.	1965-1970.	1970-1975.	1975-1980.
Z. Njemačka	1,2	0,9	1,2	0,6	0,4	0,4
Belgija	0,5	0,6	0,6	0,4	0,4	0,4
Francuska	0,7	1,0	1,4	0,7	0,7	0,8
Švedska	0,7	0,6	0,7	0,6	0,5	0,4
Švicarska	1,2	1,7	1,8	0,8	0,7	0,7

Izvor: United Nations Economic Commission for Europe, The European Economy in 1968.; Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques, Projections Demographiques, Paris 1963.; Statistisches Bundesamt, Bevölkerung und Kultur, Reihe 1, Voraussatzung der Bevölkerung für die Jahre 1966. bis 2000, Wiesbaden 1967.

Tabela pokazuje da prosječne godišnje stope porasta stanovništva koje uzimaju u obzir utjecaj migracija (to su realizirane stope porasta stanovništva u razdoblju 1950—1965 g.) nadvisuju stope projicirane za razdoblje 1965—1980. g. koje isključuju migracioni utjecaj. Iako se radi o neuporedivim veličinama, njihova je

uporedba, makar imala samo orijentacionu vrijednost, interesantna baš zbog toga jer ukazuje na mogući utjecaj imigracije na stopu porasta dotične populacije. Očito je, da će intenzivna migracija radnika u navedene zemlje, koja je uzela maha upravo u šezdesetim godinama, preko onog dijela te migracije koji se zadrži u zemlji rada, djelovati na povećanje stopa porasta dotičnog stanovništva, odnosno da će stope porasta biti veće nego što proizlazi iz stopa izračunatih na bazi prirodnog kretanja stanovništva u dotičnim zemljama. Na to upućuje i podatak u koloni 3. tabele br. 3, koji pokazuje da su u razdoblju 1960—1965. g., najveću stopu porasta stanovništva imale zemlje sa najjačom imigracijom radne snage (Z. Njemačka 1,2, Francuska 1,4 te Švedska 1,8 na 100 stanovnika).

S time u vezi, mišljenja smo, da su projekcije stopa rasta stanovništva, koje uključuju utjecaj imigracije realniji pokazatelj budućeg porasta stanovništva u tim zemljama nego one koje apstrahiraju od mogućeg utjecaja imigracije na stope rasta stanovništva, upravo zbog činjenice, da se dio tzv. privremene migracije konstantno transformira u trajnu, što znači da migrantsko stanovništvo stvarno sudjeluje u reprodukciji stanovništva dotične zemlje. Znači da navedene stope porasta stanovništva od 1965.—1980. g. koje su izračunate bez uzimanja u obzir utjecaja migracija, mogu doduše poslužiti kao reprezentant vlastite reproduktivne snage stanovništva u dotičnim zemljama (iako je i tu već uključen, istina indirektno, utjecaj imigracije u te zemlje do 1965. g.), ali ne mogu poslužiti kao baza za ocjenu veličine radnog kontingenta u razdoblju od 1980. do 2.000 godine. Može se dakle sa sigurnošću ustvrditi da će stope porasta stanovništva u zemljama imigracije, razdoblju od 1965. do 1980. g. biti

Tome u prilog, pored ostaloga, govore podaci o tendenciji povećanja broja godina koje migranti provode izvan domovine.¹⁵ A to dalje sugerira, da će potreba za »uvozom« strane radne snage u razdoblju nakon 1980. g. oslabiti, ali ne samo pod utjecajem povećanih (u odnosu na razdoblje do 1950. g.) stopa porasta stanovništva tih zemalja, već i pod utjecajem ulaska u radnu dob i pomicanja u starija godišta u okviru radne dobi generacija rođenih nakon II svjetskog rata, a smanjenjem izlaska iz radne dobi uslijed izlaska ratom uvjetovanih krnjih generacija¹⁶.

Zemlje iz kojih odlazi radna snaga na rad u inozemstvo, treba dakle da prate demografska kretanja u zemljama-uvoznicama radne snage, da vode računa o mogućem utjecaju migracione komponente na stopu porasta stanovništva u zemljama-uvoznicama radne snage, te analogno tome da prate stope ulaska novih generacija u kontingent privredno aktivnih osoba koje onda vrše pritisak na nova radna mjesta; zatim, da analiziraju buduće povećanje potražnje za radnom snagom povezano uz kretanje produktivnosti rada i stupnja automatizacije pojedinih proizvodnih procesa. Za sada se s tim u vezi mogu nazrijeti dvije tendencije: intenzivnija auto-

matizacija i »kibernetizacija« procesa proizvodnje u raznim granama proizvodnje te povećanje priliva mladih u radnu dob, izazvat će u zemljama uvoznicama radne snage u razdoblju nakon 1980. g. limitiranje imigracione kvote s obzirom na selekciju priliva radnika po kvalifikacijama i zanimanjima. Pri tome se ne smije zaboraviti na mogući utjecaj eventualnih recesija na oscilacije u migracionim tokovima kao niti na moguću strukturnu nezaposlenost radnika-migranata u zemljama-uvoznicama rada¹⁷.

Politika zapošljavanja u zemljama-izvoznicama radne snage mora pri planiranju obujma zaposlenosti za razdoblje do 1980. g. i nakon 1980, imati u vidu ne samo kontingent stanovništva koji ulazi u radnu dob i u kategoriju privredno aktivnih osoba, već također i realne mogućnosti za njihovo zaposlenje u zemlji i izvan zemlje (koje ovisi o spomenutim faktorima u zemljama-uvoznicama radne snage) te mogućnosti zaposlenja radnika povratnika u domovinu. Njihov je broj opet određen mogućnostima zaposlenja u domovini te uvjetima rada i života izvan domovine.

Svako od pojedinih spomenutih pitanja je do izvanredne važnosti za našu zemlju i za planiranje dugoročnog privrednog razvitka u nas. U Jugoslaviji, koja u ovom deceniju u značajnoj mjeri participira u suvremenim evropskim migracijama radne snage kao »izvoznica« rada, očito će se u narednoj deceniji nastaviti u istom ili manjem obujmu odliv radnika. Njegov će intenzitet i kvalifikaciona struktura bez sumnje biti prvenstveno determinirani postojećim mogućnostima za zaposlenje i strukturom potražnje za radnom snagom u našoj zemlji.

Sto se demografske strane tiče, ne uzimajući u ovom momentu u obzir kretanja osnovnih privrednih parametara u narednom razdoblju, možemo konstatirati da će u Jugoslaviji, u razdoblju nakon 1980. g., priliv mladih u radnu dob splasnuti¹⁸, što će uz tendenciju daljeg izvjesnog smanjenja stope aktivnosti, oslabiti demografski pritisak na zapošljavanje u zemlji u odnosu na sadašnju situaciju. Uz pretpostavku povoljnih privrednih kretanja, to bi moglo djelovati na značajno povećanje zapošljavanja u našoj zemlji. Međutim, ovaj zaključak nije nikako dovoljan za ocjenu situacije u pogledu zapošljavanja u našoj zemlji nakon 1980. g. Treba naime imati u vidu da pored ove olakšavajuće okolnosti za zapošljavanje u razdoblju nakon 1980. g., koja proističe iz demografskih kretanja tj. iz prirasta stanovništva u Jugoslaviji u šezdesetim godinama, treba imati u vidu situaciju u zapošljavanju naših radnika u drugim zemljama i njihovom zadržavanju na poslu u tim zemljama.

Činjenica je da signifikantno smanjenje godišnje stope rasta našeg stanovništva u dobnoj grupi od 20—39 godina, koje se predviđa za razdoblje 1966—1981. g., koincidira sa povećanjem stanovništva te dobne grupe u gotovo svim zemljama-uvoznicama naše radne snage. To će ceoma vjerojatno izazvati promjene u migracionoj politici tih zemalja u pravcu postavljanja određenih zahtjeva

koje mora ispunjavati strani radnik (prioritet deficitarnih struka, radnika sa visokim kvalifikacijam i sl.), a može izazvati i nezaposlenost naših radnika, kojima u tom slučaju preostaje ili povratak u domovinu ili prekomorska emigracija (koja je već u tekućem razdoblju karakteristična za dio naše »privremene« ekonomske emigracije).

Stoga se pred našu politiku zaposlenosti, čiji je integralni dio migraciona politika, postavlja zahtjev da pri planiranju zaposlenosti za određeni period, jasno sagleda ukupni kontingent ljudi koji će u tom periodu tražiti zaposlenje (prirodni prirast radne snage, kumulirani viškovi nezaposlenih u zemlji i radne snage koja se vraća iz inozemstva). Zatim, da se sistematski provodi politiku povratka naše stručne pa i ostale radne snage, te da se radnici-povratnici u domovinu, kada je u pitanju njihovo zaposlenje, tretiraju jednako kao i radna snaga koja je ostala u zemlji tj. da se pri zapošljavanju na jedne i druge primjene jednaki kriteriji.

Zatim, isto onako kao što zemlje-uvoznice radne snage prate i pažljivo projiciraju kretanja prirasta stanovništva i radnog kontingenta, te ispituju utjecaj migracija radne snage na ta kretanja¹⁹, tako isto i zemlje-izvoznice radne snage treba da imaju u vidu implikacije migracionih kretanja za njihove demografske trendove. Ispitivanje korelacije između intenziteta vanjskih migracija i fertiliteta stanovništva po pojedinim regijama od posebnog je interesa za našu zemlju, tim više što je obujam naših migracija prema inozemstvu veoma neravnomjerno raspoređen po pojedinim republikama odnosno pokrajinama. Poznato je naime da su migracijama radnika u velikoj mjeri zahvaćene razvijenije republike, te je vjerovatno da će ukupan porast stanovništva, u tim republikama koji je u Jugoslavenskim razmjerima poznat kao relativno nizak biti smanjen pod utjecajem tekućih migracionih tokova prema inozemstvu, kao što se to uvijek dešava u zemljama-izvoznicama radne snage.²⁰

Iako se često čuje mišljenje da su suvremene migracije unutar Evrope, čiji je globalni pravac kretanja iz zemalja južne u zemlje zapadne i sjeverne Evrope, privremenog karaktera, praksa tih migracija kao i statistički podaci zemalja-uvoznica radne snage pokazuju, da se ne malen dio tih migracija redovito transformira u trajnu migraciju izvan domovine²¹.

U kojoj su mjeri za to odgovorne slabosti migracione politike zemalja koje »izvoze« radnu snagu, bilo bi teško utvrditi. Ali ukoliko se doista želi da ta migracija ostane privremena, potrebno je voditi stalnu brigu o onome što se događa na tržištu rada zemalja-uvoznica radne snage kao i da se prate opći demografski tokovi u zemlji i izvan nje. No najvažnije je da se ekonomskim razvojem stvore mogućnosti zapošljavanja naše radne snage u našoj zemlji i povratka radnika koji su zaposleni u inozemstvu.

¹ U tzv. unutar-evropske migracije ulaze također i migraciona kretanja radnika u okviru nordijskog tržišta rada tj. slobodna migracija radnika među nordijskim zemljama, zatim slobodne migracije radne snage između zemalja Beneluxa i Zajedničkog tržišta. (O tome detaljnije: OECD, International Trade Union Seminar on Active Manpower Policy, Vienna, 17—20 Septembar 1963, Final Report Paris 1964., zatim Gunnar Olsson: »The Common Nordic Labor Market, Oslo 1968.)

³ Tako primjerice Švedska ima sporazum sa vladom Jugoslavije o za-
pošljavanju jugoslavenskih radnika na svom teritoriju.

⁴ Migraciona politika nekih izvan-evropskih zemalja nosi još izrazitija obilježja imigracione politike i to upravcu trajnog nastanjivanja u dotičnim zemljama. Tako primjerice, u Australiji, Kanadi i Novom Zelandu, vlade direktno financijski ili davanjem niza drugih olakšica (stan, zemljišne parcele na kredit i sl.), pomažu imigraciju. (Detaljnije o tome, L. W. Jones: »The Amount and Structures of Immigration into Canada and the United States«, Londonska Konferencija IUSP, rujna 1969.; te C. A. Price: »International Migration into Australia and New Zeland, 1947—1968.«, ibidem.)

⁵ Broj dozvola rada izdatih radnicima iz Italije 1965. iznosio je 240.300 u 1964. g. je smanjen na 194.300 a u 1967. g. na 75.800. Istodobno je broj dozvola radnicima izvan EEZ tako porastao da je u 1966. i 1967. g., i pored recesije, nadvisio broj izdatih dozvola za skoro 3 puta. (Izvor: kao u grafikonu br. 1).

⁶ Migracioni saldo zemalja — uvoznica radnika u 1960—1965. odnosno u 1961—66. stalno je pozitivan, jedino u 1967. je negativan (zbog recesije). Tako je npr. Z. Njemačka od 1960—1965. imala prosječni godišnji migracioni saldo + 318.000 osoba, Francuska + 296.000 osoba, Švicarska + 74.000 osoba, a Švedska + 17.000 osoba. U 1967. g. Z. Njemačka je imala negativni saldo tj. — 177.000 osoba, dok su ostale zemlje imale istina nizak, ali ipak pozitivan migracioni saldo. (Izvor: The OECD OBSERVER, 1965, 1966. i 1967. Paris).

⁶ U zapadnoj Njemačkoj na primjer, u periodu od 1950—1960. g. dolazi do smanjenja udjela stanovništva u dobi od 20—39 g. sa 27,5% na 25,4% a u dobnoj grupi 40—64 g. također (sa 32,6% na 28,5%). U Austriji, Švicarskoj, Švedskoj itd., vidljiva je slična situacija u tom pogledu.

⁷ Tako primjerice, od 1950—1980. g. predviđa se u Z. Njemačkoj porast ove stope za žene u dobnoj grupi 30—34. g. sa 40,5% na 42,3%, u dobnoj grupi 35—39 g. sa 36,9% na 47,4%, u grupi 45—49 g. sa 36,6% na 45,1%, u grupi 50—54 g. sa 34,6% na 39,1%, u dobi od 55—59 g. sa 29,9% na 34,0% (Izvor: UN Economic Commission for Europe, Economic Survey of Europe 1968. g.), te UN Demographic Yearbook 1966.

⁸ Evo tih indeksa kretanja stope aktivnosti žena u 1980. prema 1950-toj za Zapadnu Njemačku i Švicarsku:

	30—34 g.	35—39 g.	40—44 g.	45—49 g.	50—54 g.
— Z. Njemačka	104,9	120,9	131,2	123,2	112,7
— Švicarska	125,0	129,8	139,7	135,8	122,4

Izvor: kao u fusnoti 7.

⁹ Vidjeti: Erster Bericht der Bundesregierung über die Raumordnung, Deutscher Bundestag Drucksache, 1963.

¹⁰ Vidjeti: P. Van Praag, ibid., str. 6—7.

¹¹ E. Adams: »International Migration Trends Affecting Europe in the 1960's«, str. 5.

¹² Vidjeti: Selected Studies in Migration Since World War II, Milbank Memorial Fund, N. Y. 1958., te G. Beijer: »Migration to, from and Within Europe«, (referat na Londonskoj konferenciji IUSP, 1969).

¹³ P. Van Praag, ibid. (fusnota 5) str. 8; zatim (Le problème de la main-d'œuvre étrangère, Bern 1964.

¹⁴ To su slijedeći radovi (kod nas): K. Kozina: »Neki aspekti privremene ekonomske emigracije iz SR Hrvatske«, Naše teme 6/1964.; Z. Baletić: »Međunarodne migracije i naša suvremena emigracija«, Naše teme 5/1965.; I. Vinski: »Ekonomske aspekti privremenog zapošljavanja Jugoslavena u Zapadnoj Evropi«, Ekonomski pregled 10/1968; I. Vinski: »Zapošljavanje u zemlji i inozemstvu« u projektu »Prilog analizi društveno-ekonomske reforme«, Ekonomski Institut, Zagreb, veljača 1969.; Z. Komarica: »Jugoslavija u evropskim migracijama rada s posebnim osvrtom na migraciju iz SR Hrvatske«, Ekonomski Institut, Zagreb, siječanj 1969, itd.

¹⁵ Dužina ostajanja stranih radnika na primjer u Z. Njemačkoj, pokazuje izrazit porast. U 1963. g. boravak kraći od 1 godine zabilježen je za 38,1% radnika-migranata, u 1965. g. taj postotak pada na 37,7% a u 1967. g. taj postotak pada na 37,7%, a u 1967. g. samjuje se za preko dva puta u odnosu na 1963. g. (tj. iznosi 16,1%); istodobno se nešto smanjuje postotak radnika koji ostaju na radu 1—2 godine (1963. iznosi 40,3%, a u 1967. 38,9%), ali se zato za više nego dvostruko povećava broj radnika koji na radu u Z. Njemačkoj ostaju tri i više godina: 1963. g. iznosio je 21,6%, 1965. 27,6% a 1967. 45,0%. (Izvor: P. Van Praag, idib. fusnota 5, str. 8.)

¹⁶ Ako pogledamo starosnu strukturu stanovništva Z. Njemačke zapazamo izrazito udubljenje za generaciju staru 25—29 g. a posebno za dobnu grupu 30—34 g. (jače za muško nego za žensko stanovništvo). Ta se okrnjena generacija u 1965. pomakla u godište 45—49 g., a u 1968. g. u dob od 60—64. godine. Isti je slučaj u Austriji i Francuskoj.

¹⁷ Za to je indikativan primjer Kanade u kojoj je uslijed nepovoljne kvalifikacione i profesionalne strukture imigranata, došlo do značajne strukturne nezaposlenosti. (Vidjeti: G. Beijer: »Migration to, from and within Europe«, ibid., fusnota 13).

¹⁸ U razdoblju 1966—1981. g. stopa rasta stanovništva u centralnoj radnoj dobnj grupi tj. u dobnj grupi od 20—39 godina će se smanjiti skoro na polovinu stope rasta iz razdoblja 1951—1966. g. tj. sa 1,6% u prvom razdoblju na 0,9% u drugom. (Izvor: United Nations Commission for Europe, The European Economy in 1968., Tabela 19).

¹⁹ Od ukupnog porasta u pet evropskih zemalja-uvoznica radne snage (Belgija, Francuska, zapadna Njemačka, Švedska i Švicarska) od 1950—1965. g. 41,4% otpadalo je na porast stanovništva izazvan neto-emigracijom.

²⁰ Od ukupnog porasta stanovništva u 5 zemalja-izvoznica radne snage (Grčka, Irska, Italija, Portugal i Španija) u razdoblju od 1950—1965. g., neto-emigracija je odnijela tj. smanjila taj prirast za 31,4%. (Izvor: OECD: Labor Force Statistics, 1956—1966., January 1968.).

²¹ Na svjetskoj konferenciji Međunarodne unije za znanstveno proučavanje stanovništva održanoj u rujnu 1969. u Londonu, posebna je pažnja posvećena međunarodnim migracijama i u tom kontekstu i migracijama unutar evropskih zemalja. Na sjednicama na kojima je razmatrana problematika migracija radne snage iz zemalja južne u zemlje zapadne i sjeverne Evrope, jasno je došlo do izražaja stanovište da se ta migracija nikako ne može u cjelosti tretirati kao privremena, jer se stalno jedan njen dio pretvara u trajno iseljavanje, o čemu treba jednako da vode računa i zemlje-uvvoznice i zemlje-izvoznice radne snage.